

Н. М. Буланова

Музей истории города Каменское

**А. А. ПЛЕВАКО: СУДЬБА ЧЕЛОВЕКА
В КОНТЕКСТЕ ТОТАЛИТАРНОЙ ЭПОХИ**

Освещен жизненный и творческий путь украинского писателя и экономиста Александра Антоновича Плевако (1899–1990), на судьбу которого выпало в общем 26 лет сталинских концлагерей. С 1956 г. писатель проживал в Днепродзержинске. Реабилитирован в 1958 г.

Ключевые слова: А. А. Плевако, семья, учеба, национальная революция, научная деятельность, арест, показания, судебное заседание, исправительно-трудовые лагеря, реабилитация, писательство, Днепродзержинск.

N. M. Bulanova

Museum of history of Kamyanskyi

**O. A. PLEVAKO: FATE RIGHTS
IN THE CONTEXT TOTALYTAR ERA**

It was highlighted a vital and a creative way of the Ukrainian writer and economist Olexander Antonovych Plevako (1899–1990) on which destiny has dropped out in total 26 years Stalin concentration camps. He was born in the village of Dvorichna in Kharkovschina in the family of Ukrainian petty burghers who gave the Ukraine a famous literary critic M. A. Plevako (1890–1941) and the diaspora of social political and Church leader P. A. Plevako (1888–1986). It was viewed the conditions of formation of the personality of Olexander Plevako, especially his studies at the gymnasium of the Kharkov and Kiev Commercial Institute, its scientific activity of the Academy of Sciences. Based on documentary and narrative sources highlighted features of arrests, investigations and prosecutions O. Plevako in 1928, 1938 and 1949 years. Since 1956 the writer lived in Dnieprodzerzhinsk. It is rehabilitated in 1958. Features are described of the literary activity of O. A. Plevako main genre of which were stories about animals. Despite the repression, the writer is not broke, having left a rich creative heritage.

Keywords: O. A. Plevako, a family, study, national revolution, scientific activity, arrest, indications, judicial session, corrective labour camps, rehabilitation, writing, Dnieprodzerzhinsk.

Одним із важливих аспектів дослідження історії України ХХ ст. є персоналістичний, сутність якого полягає не тільки у висвітленні життєписів відомих діячів, яким довелося жити і працювати за умов становлення тоталітарного режиму, але й насамперед у поверненні історичної пам'яті стосовно цих людей. Адже проблема існування особистості і, зокрема, особистості творчої у суспільстві з визначеними державно-партійними пріоритетами дуже часто ставала

трагедією і самої особистості, і суспільства. В цьому сенсі характерною можна вважати долю маловідомого українського письменника та економіста Олександра Антоновича Плевако – вихідця з родини українських міщан, з якої походили відомий літературознавець М. А. Плевако (1890–1941 рр.) та громадський, політичний і церковний діяч П. А. Плевако (1888–1986 рр.). Незважаючи на значний доробок літератури, присвячений братам Олександра Антоновича, постать його самого до нинішнього часу залишається не достатньо висвітленою в науковій літературі. Окремі аспекти життєпису та його літературної діяльності описані у розвідках краєзнавців Володимира Беляєва, Наума Івашини, Миколи Чабана [1–4; 5; 6; 13; 14], але до цього часу узагальнююче дослідження про його долю в контексті тоталітарної доби відсутнє.

Олександр Антонович Плевако народився у 1899 р. у с. Дворічна Куп'янського повіту на Харківщині у багатодітній родині, де, крім нього, було ще троє старших синів [6, с. 6]. Його батько – Антін Павлович походив зі збіднілого купецького роду, мати – Катерина Григорівна – із заможної селянської родини. Після смерті матері у 1901 р. чотирьох братів Плевако взяла на виховання дружина її брата – Ганна Павлівна Оранська, яка працювала економікою в господарстві місцевого поміщика-мецената Олексія Шахова [4; 14, с. 115]. Вона багато уваги приділяла вихованню прийомних дітей, особливо, найменшого – Олеся. З дитинства Ганна Павлівна прививала своєму вихованцеві любов до читання. Хлопець дуже захоплювався «Життям тварин» відомого німецького зоолога і мандрівника Альфреда Брема, що в майбутньому вплинуло на його письменницьку діяльність, основним жанром якої стануть оповідання про тварин для дітей. У 1911 та 1912 рр. майбутньому письменникові пощастило провести літо у Біловезькій пущі, спостерігаючи за життям природи. Про незабутні дні дитинства він буде згадувати, перебуваючи в сталінських таборах Сибіру та Уралу, де в екстремальних умовах ув'язнення «довелося почути чимало мисливських оповідань про всякі пригоди» [14, с. 115].

Прийомна мати за сприяння поміщика Олексія Шахова віддала Олеся навчатися до другої Харківської гімназії, яку свого часу закінчили і старші брати. Хлопець мешкав у пансіоні при гімназії, міг користуватися бібліотекою. У 1917 р., з відродженням національного життя, О. Плевако став навчатися в українській чоловічій гімназії імені Бориса Грінченка, директором якої в той час був його брат Микола Антонович. Викладачі щойно створеного навчального закладу мали великий вплив на формування його особистості, адже серед них було багато видатних постатей: Х. Алчевська, М. Іогансон, О. Синявський, О. Соколовський, М. Сулима та інші [14, с. 116].

Після закінчення гімназії у серпні 1918 р. Олександр Плевако переїхав до Києва, де вступив до Комерційного інституту (з 1920 р. – Київський інститут Народного Господарства): «Ввечері слухав лекції, вдень працював в Укрінбанку рахівником» [14, с. 115]. Але подальші події українських визвольних змагань не дали можливість тоді закінчити навчання.

У листопаді 1918 р. спалахнуло антигетьманівське повстання, яке очолила Директорія, головою якої тоді був Володимир Винниченко. Гетьман Скоропадський оголосив мобілізацію студентів, уникаючи якої Олександр Плевако перейшов на лівий берег Дніпра і на човні переправився до повстанців. Як студента, його направили до «студентського полку», який нараховував всього близько 50 осіб. 18 листопада 1918 р. збройні формування Директорії вступили у бій з гетьманськими військами під селом Мотовилівка поблизу Києва. Бій тривав цілий день, під вечір війська Директорії блокували столицю. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади і покинув Україну разом з німецькими військами [4, арк. 2].

Незабаром О. А. Плевако повернувся до Києва і знову приступив до занять в інституті. З Петрограда до нього приїхала прийомна мати Ганна Павлівна. Після розлучення вона знову вийшла заміж за німецького підданого О. К. Бергера, який служив лісничим у маєтку Вяземського під Петроградом, і прийняла підданство чоловіка. З початком Першої світової війни його вислали із зони оборони столиці. Подружжя переїхало до іншого маєтку Вяземських, який знаходився у с. Аркадак Саратовської губернії, лишивши практично все майно у с. Левашово. Коли вони повернулись додому в 1917 р., рідні пенати зустріли їх пустою: все було розграбовано. Чоловік Ганни Павлівни в 1918 р. помер, але вона трималася за німецьке підданство, намагаючись отримати компенсацію за втрачені матеріальні цінності, згідно з договором між Німеччиною і Російською Федерацією [4, арк. 10]. В подальшому це трагічно позначилось на долі її прийомного сина Олександра Плевако.

Влітку 1919 р. Київ раптово зайняв Денікін. Студентам відмінили відстрочки і знову почалася мобілізація: «...скориставшись перемир'ям між Денікіним і Петлюрою (Директорія вже розпалася), разом із братом Миколою (він повинен був повернутися до початку занять у Кам'янець-Подільський університет, де викладав літературу), я перейшов фронт на ст. Попельня і прибув до Кам'янець-Подільська. Ні роботи, ні квартири знайти на зміг. Брат спав на підлозі у знайомих. Я поступив в артилерійську школу, освоївши військову професію. Незабаром галицькі війська під натиском польської армії перейшли до Директорії. Опасаючись союзу Петлюри з Польщею, деморалізовані тифом, за наказом свого генералітету пропустили де-

нікінські закони, які почали наступ. Школу направили для ліквідації прориву білих під Проскурів. Офіцери школи переметнулися до білих. Петлюрівці капітулювали перед Польщею. Але я до Польщі не пішов. У цей час наступ Денікіна на Москву був зупинений, війська розбіглися, Червона армія наближалася до Києва», – писав О. Плевако у власноручних свідченнях-відповідях на питання Прокуратури Київського військового округу 7 листопада 1958 р. [4, арк. 2].

З-під Любора він пішки направився до Києва, де восени 1922 р. успішно закінчив Київський інститут Народного Господарства. Ще будучи студентом, Олександр Плевако працював у канцелярії Всеукраїнської Академії наук, одночасно займаючися науковою роботою. Талановитого юнака помітили вчені-економісти і після закінчення інституту він отримав запрошення на посаду наукового співробітника кафедри економіки [6, с. 6]. Працюючи упродовж 1923–1928 рр. у ВУАН, молодий дослідник мав можливість спілкуватися з відомими українськими вченими Михайлом Птухою, Агатангелом Кримським, Костянтином Воблим, який, як науковий керівник, направляв його творчі пошуки. У сфері наукових інтересів Плевако перебувала історія цукроварень у Російській імперії упродовж XIX ст. Наслідком наукових студій Олександра Антоновича стало п'ять науково-популярних публікацій, три науково-дослідних статті з питань виникнення в Україні цукрових промислів, а також монографія, що побачила світ у 1927 р. [6, с. 6; 14, с. 116].

«Одержували ми мізерну платню – 50 карбованців, пайка не було, – згадував Плевако, – і все одно влада дивилася на Академію скося, ставилася з підозрою» [14, с. 116]. І це не дивно, адже в 1920-х рр. почав набирати силу репресивний апарат тоталітарної системи, який викорінював будь-які прояви інакодумства.

Четвертого березня 1928 р. О. А. Плевако був заарештований. Під час обшуку у нього знайшли старий закинутий рукопис 1923–1924 р., де молодий вчений намагався викласти критичні зауваження щодо економічної політики радянської влади, висловлюючи сумніви стосовно можливості побудови соціалізму в одній країні [4, арк. 3]. Рукопис Олександр показав своїй знайомій Тетяні Шуровській, яка написала про нього в листі до своєї подруги, що й стало підставою для арешту. Заарештованих О. Плевако і його колегу – наукового працівника І. Ткаченка відправили до Москви для розслідування цієї справи. Там останнього звільнили, а Олександра Антоновича вислали до Сибіру на 3 роки. На рішення суду вплинула, як пізніше довідався Олександр Антонович, принциповість та впертість його прийомної матері стосовно радянського громадянства, яке вона прийняла лише в 1940 р. Вважалося, що після звільнення Плевако міг повідомити представнику іноземної держави про репресії, що тотально відбувалися в Радянському Союзі.

Після відбуття заслання в Іркутській області навесні 1934 р. О. А. Плевако намагається повернутися в Україну. Наткнувшись на сувору заборону, він змушений був осісти у Белгороді. Потім вчений переїхав до Таганрога, де працював начальником планового відділу заводу «Кожсуррогаз», за сумісництвом викладав статистику на бухгалтерських курсах «Союзоргобліку» [4, арк. 4].

29 червня 1938 р. його знову заарештували і по етапу відправили до Києва: «Слідчі Волчик і Краковський, не висунувши звинувачення, вимагали, щоб я сам розповів про свою «контрреволюційну діяльність», – писав О. А. Плевако у 1958 р. – Нічні допити супроводжувалися тортурами. Нарешті прочитали покази якоїсь особи, яку я не знав, начебто я вороже висловлювався про радянську владу. Спротив міг би привести до покалічення. Сподіваючись на закінчення катувань, підписав протокол» [4, арк. 5].

Але тортури не припинилися. Слідство вибивало свідчення про шпигунську діяльність та місце зберігання зброї. Нарешті після нічних допитів арештований змушений був погодитися, що говорив з науковим працівником ВУАН професором Арн. Крістером про незадовільний стан цукрових промислів, достовірно знаючи, що вчений був репресований і помер у засланні. На наступному допиті слідчий ці покази знищив [4, арк. 5].

У вересні 1938 р. із внутрішнього відділення на Печерську його перевезли на Лук'янівку, змінивши слідчого Красовського на Волчика. Плевако відмовився від попередніх показів і слідчий цю відмову запротоколював. Але у лютому 1939 р. в'язня знову перевели до в'язниці на Печерську, повернувши справу слідчому Красовському. На черговому нічному допиті його змусили визнати попередні свідчення: «Про цей останній нічний допит я змовчав на суді, бо боявся, що суд винесе постанову повернути на дорозслідування і все почнеться знову» [4, арк. 5].

5 квітня 1939 р. відбулося засідання Військового трибуналу, під час якого О. А. Плевако намагався порушити питання про перегляд особової справи, викликавши свідком прийомну матір Г. П. Бургер. Звісно, що засідання відбувалося в руслі тогочасної судової практики і підсудний отримав відмову [4]. Оскільки адвоката йому не надали, Плевако змушений був захищати себе сам, чесно відповідаючи на питання суду: «На питання про шпідонаж, відповів, що ні у Києві, де жив до 1928 р., ні у Таганрозі, де жив з весни 1934 р. до літа 1938 р., серед знайомих не було жодного військового», – писав Олександр Антонович [4, арк. 5].

У залі, де відбувалося засідання суду, він побачив брата Миколу Антоновича і наукових працівників ВУАН – Комінського та Яновського. Один з колег – Комінський, – змучений тортурами, намага-

ючись отримати менший термін ув'язнення, надав свідчення, що у 1924 р. чув від Плевако слова: «І для чого селяни везуть продпода-ток». Але суд не викликав Яновського як свідка, не відреагувавши на зауваження, що Комінський з'явився у ВУАН лише після 1934 р. [4, арк. 6].

М. А. Плевако також змушений був свідчити на суді проти рідного брата, визнавши, що під час його навчання в гімназії Харкова він міг ідеологічно впливати на Олександра. Пізніше Олександр Антонович довідався від сина брата – Юрія Миколайовича, що він вважав себе винуватим перед ним, що не витримав тортур і оговорив його. Але Олександр Антонович, знаючи на власному досвіді як вибивалися свідчення, упродовж всього життя зберігав теплі спогади про брата, остання зустріч з яким відбулася на судовому засіданні трибуналу 5 квітня 1939 р. [4, арк. 7].

Остерігаючись, щоб його справу не повернули на додаткове розслідування, О. А. Плевако визнав вину лише частково в тім, що упродовж 1923–1924 рр. він записував аргументи проти можливої побудови соціалізму в одній країні [4, арк. 7]. Але за той «злочин» він вже відбув покарання. 5 квітня 1939 р. Військовий трибунал виніс рішення, згідно з яким за звинуваченням у шпionажі й участі в контрреволюційних організаціях підсудного оправдали. Натомість, керуючись п. 10 ст. 54 тодішнього Кримінального кодексу УРСР, за звинуваченням в антирадянській пропаганді і агітації О. А. Плевако засудили на 10 років ВТК. У руслі тогочасного законодавства і юридичної практики за цією статтею могли засудити навіть до розстрілу.

О. А. Плевако писав: «Після вироку в кімнату, де очікував відправлення у в'язницю, зайшов лейтенант – секретар суду – і сказав, щоб подавав касаційну скаргу, що мене повинні звільнити. Скаргу подав, але звільнення не наступило. Зменшили срок до 7 років. У листопаді–грудні 1939 р. привезли до табору Усольлаг м. Солікамськ, що на Уралі. Там довелося працювати на «загальних» роботах статисти-ком, рахівником, потім – десятником у бригаді рецидивістів із вивезення лісу» [4, арк. 8].

У лютому 1941 р. Плевако отримав телеграму від знайомого з Таганрога, що під час пограбування трагічно загинула його прийомна мати, яка в останні роки життя збирала кошти на побачення із сином. Улітку 1945 р. нарешті закінчився термін перебування у виправно-трудових таборах. Не маючи дозволу покинути табір, О. А. Плевако довелося залишитись працювати там упродовж року вільнонайомним рахівником.

Улітку 1946 р. він отримав перепустку на від'їзд з Уралу, але повернутися до Таганрога влада не дозволила. Плевако змушений був обрати для проживання місто Осипенко (нині – Бердянськ). Він вла-

штувався працювати викладачем статистики і обліку в машинобудівельному технікумі, а потім перейшов до технікуму виноградарства. За порадою Остапа Вишні в цей час Олександр Антонович став писати книжки оповідань із життя тварин: «Десь, здається, 1948-го року до Бердянська, де я тоді мешкав, – згадував письменник, – приїхали Остап Вишня та Микола Нагнибіда. Після їхнього виступу я набрався сміливості, підійшов до Павла Михайловича і попросив послухати мої оповідання» [14, с. 117]. У листі, датованому червнем 1949 р., Остап Вишня писав до О. Плевако: «Моя порада – обов'язково зібрати всі Ваші оповідання й робити книжку, і пробивати. З мого боку матимете підтримку» [9, с. 255].

Черговий арешт у жовтні 1949 р. надовго відклав вихід книжки. На цей раз йому навіть не висунули жодного обвинувачення [4, арк. 8]. Намагаючись добитися справедливості, директор Бердянського машиннобудівного технікуму Кафтанов знайшов мужність надати ув'язненому об'єктивну характеристику. Але систему зламати було практично неможливо.

Лише навесні 1950 р. новий слідчий у цій справі майор Старостін оголосив, що справа закінчена, Плевако підлягав виселенню на поселення до Красноярського краю без обмеженого терміну, оскільки міг мати відношення до СБУ [4, арк. 8]. Слідство взагалі не зважало на той факт, що зазначений процес по цій справі слухався в 1930 р., коли Олександр Антонович вже відбував заслання.

Північніше селища Дудинки по Єнісею Плевако прожив довгих чотири роки життя. Працював на рибоконсервному заводі в п. Усть-Порт, потім – у с. Караул економістом у рибгоспі, в Держстрасі. Указ про амністію 27 березня 1953, що вийшов після смерті Сталіна, не зачепив засуджених за так звану «контрреволюційну діяльність». О. А. Плевако, перебуваючи на поселенні у Красноярському краї, не наважувався подати клопотання про перегляд справи, вважаючи, що не витримає важкого етапу у душному трюмі баржі. Потім довелося б'їхати у переповненому товарному вагоні, проходячи через принизливі обшуки, перебуваючи в пересильних камерах разом з рецидивістами. Тільки в грудні 1954 р., коли замерзав Єнісей і припинились навігації, його амністували і видали паспорт [4, арк. 8]. Відпливши на випадковому катері, Плевако був направлений на поселення до Дніпродзержинська. Влаштувався працювати спочатку в Держстрасі, з жовтня 1956 р. – інженером кошторисного відділу ГІАПу, потім – у бібліотеці. «Всі прожиті роки я працював (як службовцем, науковим співробітником, економістом, викладачем тощо) на благо Вітчизни з повною віддачею сил», – писав він 7 листопада 1958 р. [4, арк. 9]. Але його відданість своїй справі, вміння аналізувати і робити висновки в тоталітарній державі розглядалися як злочин.

На початку 1958 р., до Дніпродзержинська приїхав представник Прокуратури Київського Військового Округу у справі реабілітації О. А. Плевако. 28 серпня 1958 р. Військова колегія Верховного суду СРСР справу закрила, О. А. Плевако був реабілітований [4, арк. 9; 6, с. 6].

Вже після реабілітації він видав у київських видавництвах низку книжок – «Цікаві вчинки тварин» (1964), «Крихітка» (1969), «Вірний» (1978) – загальний тиражем близько 140 тисяч примірників. Його оповідання з'являлися на сторінках газет «Літературна Україна», «Радянська освіта», журналів «Україна», «Зміна», «Піонерія», хрестоматії «Тваринний світ» [1–3; 5–8; 10–13]. Академік О. І. Білецький високо оцінив творчість письменника, підкресливши, що його «оповідання-мініатюри зворушують любов'ю до тварин, в них багато спостережливості, проникнення в «зоопсихологію» [6, с. 6].

У лютому 1990 р. на 91 році життя О. А. Плевако помер. Похований у Дніпродзержинську.

Тричі засуджений, О. А. Плевако третину свого життя провів у нелюдських умовах сталінських в'язниць та концтаборів. Навіть вже будучи реабілітованим, мешкаючи у Дніпродзержинську, він постійно очікував на арешт, зберігаючи під ліжком фуфайку та мішечок сахарів. Зазначаючи постійних утисків, судових переслідувань, тортур та ув'язнень за умов радянської тоталітарної системи, він був духовно сильною людиною, не зламався, реалізувавши свій письменницький талант.

Бібліографічні посилання

1. **Беляєв В.** Пером і словом: [Про творчість О. Плевако] / В. Беляєв // Зоря. – 1982. – 3 листоп.
2. **Беляєв В.** Розповіді про наших друзів: [Про книгу «Вірний» О. Плевако] / В. Беляєв // Дзержинець. – 1978. – 22 верес. – С. 3.
3. **Івашина Н.** Оповідач з добрим серцем [Про життєвий і творчий шлях О. Плевако] / Н. Івашина // Дзержинець. – 1969. – 14 жовт.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. 166, спр. 28.
5. **Околітенко Н.** Поряд з тобою: [Рецензія на оповідання О. Плевако «Вірний»] // Літературна Україна. – 1979. – 1 черв.
6. **Павлов Д.** Людина кришталевої душі / Д. Павлов // Знамя Дзержинки. – 2003. – 22 февр. – С. 6.
7. **Плевако О.** Вірний: оповідання / О. Плевако. – К., 1978.
8. **Плевако О.** Зігнав гнів: оповідання / О. Плевако // Україна. – 1981. – № 32. – С. 16.
9. **Плевако О.** «Конфузи» і підтримка // Про Остапа Вишню. Спогади. – К., 1989. – С. 255.
10. **Плевако О.** Пригоди на морі: [Уривок з повісті «Сашкове дитинство»] / О. Плевако // Дзержинець. – 1981. – 15 серп.

11. **Плевако О.** Пригоди тварин / О. Плевако. – Д., 2008.
12. **Плевако О.** Чорна пурга: [Уривок з повісті «Заграй»] / О. Плевако // Дзержинець. – 1973. – 7, 10, 11 квіт.
13. **Шатров М.** Чарівна крихітка: [Творчість О. Плевако] / М. Шатров // Зоря. – 1969. – 7 жовт.
14. **Чабан М.** Економіст і письменник Олександр Плевако / М. Чабан // Мос Придніпров'я. Календар пам'ятних дат області на 2009 р: бібліограф. показчик / упоряд. І. Голуб. – Д., 2008. – С. 115–117.

Надійшла до редколегії 12.04.2016